Psychoanalytische Perspectieven, 2007, 25, 2: 223-242

VRIJE ASSOCIATIE: SPREKEN!... EN DE REST?

Wim Galle

Frans Spaestraat, 25, B-9000 Gent
Tel.: ++/32/(0)9 245 00 18, Wim.Galle@Ugent.be

Samenvatting: De auteur poogt in onderstaand artikel het statuut van de vrije associatie binnen de psychoanalytische kuur te bevragen en te specifiëren: dit (vrij?) spreken vormt immers de basis van de psychoanalytische werkwijze. Het vertrekpunt van deze ondervraging behelst enkele klinische moeilijkheden in de praktijk, waarbij er in het spreken (of de weigering tot spreken) van de analysant iets verschijnt van het genot of de drift – voorbij de loutere betekenaar. Dit vormt de achtergrond van een onderzoek doorheen de geschriften van Freud en Lacan. In een eerste beweging wordt de oorsprong van deze techniek bij Freud opgespoord. Nadien stelt Lacans herneming ons in staat om de omslag te maken van het "alles zeggen" naar het "zeggen wat er in je opkomt, zonder te aarzelen dwaasheden te zeggen". Dit laatste heeft het voordeel dat de band tussen het spreken en de economie van lust of genot duidelijker wordt. Dit geeft mogelijke openingen ten aanzien van de uitgangsvraag. Het accent komt te liggen op de ethiek en de analytische act.

Sleutelwoorden: Vrije Associatie, Psychoanalytische Grondregel, Spreken versus Drift en Genot.

Ontvangen: 4 juli 2008; ***Aanvaard:*** 17 oktober 2008.

Inleiding

Een twaalftal maanden geleden komt een man op consultatie: hij valt meteen met de deur in huis en start een verhaal zonder enige rust-pauze. Hij werd gestuurd door een collega, die zijn vriendin in therapie heeft, en beiden – t.t.z. vriendin en haar therapeut – zijn ervan overtuigd dat de man last heeft van bindingsangst: hij moet daar voorbij raken middels een gesprekstherapie, waarbij de familiale oorsprong van dit probleem bewerkt zou moeten worden. Enkel op die manier zou de vicieuze cirkel van verbreken en heropnemen van de relatie kunnen stilgelegd worden. De man zelf wordt eigenlijk kwaad als men alles vanuit zijn kindertijd wil verklaren en wil van mij enkel weten of hij de relatie nu moet stoppen of verderzetten. Voorts klaagt

hij erover dat deze waanzin al zolang duurt dat hij eigenlijk niet meer weet wat hij er nu zelf van vindt: hij wijzigt constant van mening in een eeuwige mallemolen. Ook zijn spreken getuigt daarvan: ondanks zijn kwaadheid ten aanzien van de therapeuten, is zijn woordenvloed tijdens het gesprek niet te stoppen en is hij telkens zeer verwonderd dat de sessie al voorbij is.

Mijn interventies tijdens de sessies zijn zeer minimaal: ik geef hem volmondig gelijk in zijn kwaadheid op de mensen die alles naar zijn kindertijd willen terugvoeren en verzet me tegen het feit dat de vraag van de vriendin een mogelijk doel zou kunnen zijn voor zijn therapie. Bovendien ondersteun ik zijn beslissing op het einde van de tweede consultatie om de gesprekken te stoppen, gezien hij enkel kwam om de vraag van zijn vriendin in te lossen. Sindsdien duikt hij echter af en toe op, telkens voor enkele gesprekken. Ondertussen zitten we een jaar verder. De relatie is in deze periode inderdaad al ettelijke keren verbroken en opnieuw herbegonnen. Toch is er iets veranderd: enkele weken terug stelde hij tot zijn verwondering vast dat er hem zaken te binnen vallen tussen de sessies door: een droom waarin ik hem zeg dat hij zichzelf bedriegt, bepaalde situaties uit zijn kindertijd. Hij vraagt zich af of zijn afwijzing van een gezin met kinderen, die hij tot dan toe had gestoeld op een rationele keuze en een menselijk recht, iets te maken zou kunnen hebben met de hel in zijn gezin van herkomst. Hij vraagt ook voor het eerst of we een frequentie kunnen afspreken, zodat hij kan blijven komen. Op die manier lijkt er langzaamaan een ruimte te komen voor een subject van het onbewuste.

In een tweede situatie komt een dertigjarige vrouw op gesprek omwille van een aanhoudende depressie die haar professioneel leven bemoeilijkt. Eigenlijk wou ze bij een vrouwelijke therapeute, maar ze ziet zich nu geconfronteerd met een man. Ze twijfelt of ze wel zal kunnen spreken en op die manier van haar depressie verlost raken: ze moet zich immers op haar gemak voelen en dat kan enkel bij een vrouw. Tijdens de eerste sessies komt dit thema meermaals aan bod en uiteindelijk wil ze de onmogelijkheid van een analyse bij mij bewijzen door te stellen: "Je moet weten dat ik je toch nooit alles ga vertellen". Groot is haar onbegrip als ik dat op geen enkele manier als een obstakel zie voor het begin van haar analyse. Is men in een analyse immers niet verplicht om alles vertellen?

Op die manier hebben we ter inleiding twee situaties geschetst die elk een aspect oproepen van de vraag wat het spreken kan betekenen binnen een analytische context. Wat komt men immers doen bij een analyticus?

Psychoanalyse en het vrije spreken?

Freud zal deze vraag heel prozaïsch beantwoorden tijdens zijn conversatie met de *welwillende leek* in zijn tekst "Het vraagstuk van de lekenanalyse": "Er gebeurt niets anders tussen hen dan dat zij met elkaar praten. De analyticus gebruikt geen instrumenten, zelfs niet om zijn patiënt te onderzoeken, noch schrijft hij geneesmiddelen voor. Als het enigszins mogelijk is, laat hij de zieke zelfs in zijn omgeving en zijn omstandigheden terwijl hij hem behandelt. Dat is natuurlijk geen voorwaarde, en is ook niet altijd te verwezenlijken. De analyticus spreekt met de patiënt af voor een bepaald uur van de dag, laat hem praten, luistert naar hem, spreekt hem dan toe en laat hem luisteren" (Freud, 1926*e*: 115). Als zijn toehoorder dit antwoord met gemengde gevoelens ontvangt, specifieert Freud: hij gelooft weliswaar in de kracht van het woord, maar dat heeft weinig te maken met tovenarij – de magie van dit laatste steunt immers op de snelheid van het effect, terwijl de psychoanalytische kuur een lang en moeizaam proces impliceert.

In "La direction de la cure" herneemt Lacan Freuds vraagstelling, om het te concretiseren vanuit zijn visie op het symbolische: "L'analyste est l'homme à qui on parle et à qui on parle librement. Il est là pour ça. Qu'est-ce que cela veut dire?" (Lacan, 1966: 616). Hij voegt daaraan toe dat het subject weliswaar wordt uitgenodigd om te spreken, maar dat hij daarin geen grote vrijheid tentoonspreidt. Bovendien getuigt de analyticus van een bijzonder soort luisteren: "Ce que j'écoute est d'entendement" (*Ibid.*: 616) – waarmee hij het accent wil verleggen van een begrijpen naar een horen wat er opduikt in het discours van de analysant. Bij de aanvang van zijn commentaar had hij reeds gesteld dat een analyse geen kwestie is van het sturen van of richting geven aan de analysant: "La direction de la cure [...] consiste d'abord à faire appliquer par le sujet la règle analytique, soit les directives dont on ne saurait méconnaitre la présence au principe de ce qu'on appelle 'la situation analytique', [...]" (*Ibid.*: 586). Hij voegt er bovendien aan toe dat de manier waarop men de richtlijnen met betrekking tot de vrije associatie formuleert de visie van de analyticus ten aanzien van de psychoanalyse met zich meedraagt. Zijn eigen antwoord had hij reeds uitgewerkt via zijn visie op de autonomie van het symbolische zoals het bijvoorbeeld in "La lettre volée" op scherp wordt gesteld: "Cette position de l'autonomie du symbolique est la seule qui permette de dégager de ses équivoques la théorie et la pratique de l'association libre en psychanalyse" (Lacan, 1966: 52).

En toch behoudt de notie van *vrije associatie* een paradoxaal statuut. Is het een concept, al of niet fundamenteel? Functioneert het als ideaal of als derde punt binnen de relatie tussen analysant en analyticus? Is het een strenge plicht die de analysant ter harte moet nemen? Wat dit laatste betreft toont de kliniek dat dit een weg opent waar het opvolgen van die plicht leidt tot een subvertering van de analyse. Sommige analysanten plooien zich immers perfect naar de regel, zeggen alles wat in hun opkomt tijdens de sessie – om af en toe toch te zeggen dat het spijtig is dat alle belangrijke dingen hen net buiten de sessie te binnen vallen. Of is de vrije associatie daarentegen niets meer dan een neutrale procedure, een hulpmiddeltje dat evengoed door iets anders kan vervangen worden?

Wat er ook van zij, men kan niet om de vaststelling heen dat langs de kant van de analysant de vrije associatie het gemeenschappelijke element blijft voorbij de grote theoretische diversiteit en twistpunten die de psychoanalyse sedert Freuds initiële stappen kent – tot op het punt dat sommigen van de vrije associatie (middels het uitspreken van de regel) het enige overdraagbare element van de psychoanalyse maken: "Elle [l'énonciation par l'analyste] fait de lui, en effet, le transmetteur d'une règle venue d'avant et d'ailleurs, et dont il indique *qu'elle est précisément la seule chose qu'il y ait lieu de transmettre, qui soit transmissible*: la règle 'signifie' l'intransmissibilité de l'expérience antérieure et la nécessité de 'faire *son* analyse'"(Donnet, 1995: 146). Het getuigt nog op een andere manier van zijn paradoxaal statuut. Het voorafgaandelijk stellen van deze regel in een kuur heeft immers als doel om elk inhoudelijk of theoretisch *a priori* uit te schakelen: het weten kan zich slechts opbouwen doorheen het werk van de vrije associatie.[1] Dit wordt zeer duidelijk in Freuds houding ten aanzien van de Rattenman: als deze in de eerste sessie volop over zijn seksualiteit spreekt, vraagt Freud zich verwonderd af hoe dit komt – waarop de Rattenman antwoordt dat hij dit haalt uit de boeken van Freud. Het interessante is nu dat Freud daar in het geheel niet op verder gaat, maar hem daarentegen de volgende sessie de regel van de vrije associatie uitlegt en, zo schrijft Freud: "[...] nadat ik hem de vrije keuze heb gelaten met welk onderwerp hij zijn mededelingen wil beginnen, steekt hij van wal" (Freud, 1909*d*: 19). Ook ten aanzien van

1. Dit is onzes inziens de centrale en paradoxale essentie van de vrije associatie – wat impliceert dat men deze paradox slechts tegemoet kan treden door ook de (fantasmatisch-driftmatige) verhouding van het subject ten aanzien van de vrije associatie in rekening te brengen.

de latere duidingen of constructies van de analyticus huldigt hij hetzelfde principe: het is niet eens het bewuste *ja* of *neen* van de analysant die beslist over de juistheid, enkel wat er opduikt in de vrije associatie (Freud, 1937*d*).

Het maakt de discussie of en op welke manier men de regel van de vrije associatie aan de analysant moet meedelen echter wel actueler en ook hier lijkt de praktijk grote verschillen te vertonen: sommige analytici hanteren een standaardformule die men telkens op exact dezelfde manier expliciteert bij het begin van iedere analyse, anderen passen hun formulering aan aan het particuliere van de analysant, nog anderen tenslotte vinden het geen absolute voorwaarde dat de *regel van de vrije associatie* geëxpliciteerd wordt.

Het zijn deze vragen die ervoor zorgen dat we het meer dan de moeite waard vinden om het concept van de vrije associatie te ondervragen. Het staat immers op een centrale plaats in de praktijk én de theorie van de psychoanalyse. Voor Freud is het tegelijk een therapeutische methode én een onderzoeksinstrument.[2] Zonder de vrije associatie was er immers geen sprake van de andere psychoanalytische concepten: zij ontlenen er zelfs hun bestaansrecht aan. Als Lacan in zijn elfde seminarie bijvoorbeeld spreekt van de vier fundamentele concepten is hun nauwe band met de vrije associatie onweerlegbaar: het onbewuste is slechts kenbaar via de vrije associatie; de herhaling verschijnt in de betekenaars of in wat, vluchtend uit het woord, zich herhaalt in het handelen, de overdracht wordt de motor van de vrije associatie en zorgt op andere momenten voor een stagnering; de menselijke drift tenslotte krijgt slechts betekenis in verhouding tot het symbolische, maar doorheen de analyse stelt zich ook de vraag wat het effect van het werk van de vrije associatie op de drift is.

Het is dit laatste begrip, het vraagstuk van de drift, dat mijn ingangspoort was voor een problematisering van de vrije associatie. Immers: men reduceert dit gemakkelijk tot de kant van de betekenaar, de associatieve keten van voorstellingen, maar het spreken en dus ook de vrije associatie is tevens een machinerie om de drift of het genot te vatten en een bepaalde plaats toe te wijzen. De vraag stelt zich dan wat de repercussies hiervan zijn op de kuur en de positie van de analyticus. Het is alvast duidelijk dat deze zich niet zal kunnen beperken tot loutere interventies op het niveau van de betekenaar. Alvorens deze vraag klinisch te gronden, willen we echter eerst

2. Met andere woorden: de psychoanalyse kent wel degelijk een empirisch veld, met name de analytische setting die geschraagd wordt door de vrije associatie.

teruggaan naar de oorsprong, met name Freuds uitwerking van de procedure van de vrije associatie.

Terugkeer naar Freud: het vooroordeel van de vrije associatie

Wat is nu Freuds omschrijving van de vrije associatie? Hij heeft dit doorheen zijn oeuvre op een aantal plaatsen geëxpliciteerd, waarbij telkens de onveranderlijkheid van zijn definitie opvalt. We putten uit een tekst uit 1923, "'Psychoanalyse' en 'libidotheorie'": "Men begint de behandeling door de patiënt te verzoeken zich te verplaatsen in de positie van iemand die zichzelf aandachtig en onbewogen observeert, altijd alleen de buitenkant van zijn bewustzijn af te lezen en enerzijds volkomen oprechtheid te verplichten, anderzijds geen enkele inval van mededeling uit te sluiten, ook als men 1. De inval als te onaangenaam ervaart, of als men 2. van oordeel is dat de inval onzinnig is, 3. al te onbelangrijk, 4. niet thuishoort bij wat men zoekt. Steevast blijkt dan dat juist invallen die deze laatste bezwaren oproepen, van speciale waarde zijn voor het opsporen van wat de patiënt is vergeten. [...] De ervaring wees spoedig uit dat de analyserende arts zich daarbij het doelmatigst gedroeg als hij zich met gelijkzwevende aandacht aan zijn eigen onbewuste geesteswerkzaamheden overliet, zoveel mogelijk vermeed na te denken en bewuste verwachtingen te vormen, niets van wat hij gehoord had speciaal wilde onthouden, en aldus het onbewuste van de patiënt met zijn eigen onbewuste opving" (Freud, 1923*a*: 352-353).

Merk op dat hij op geen enkele manier een soort speurtocht organiseert naar de hypothetische diepten van wat er in of achter de onpeilbare ziel zou kunnen liggen, hij vraagt daarentegen om gewoon het oppervlak te observeren – wat bij Lacan natuurlijk hernomen wordt in de loutere aandacht voor de betekenaar op zich, weg van de achterliggende verondersteld diepzinnige betekenissen. Op andere plaatsen zal hij specifiëren dat deze procedure ook niet zomaar te reduceren is tot een biecht: "In de biecht zegt de zondaar wat hij weet, in de analyse moet de neuroticus meer doen" – hij moet immers ook zeggen wat hij niet weet (Freud, 1926*e*: 117). Freud heeft daarbij een absoluut vertrouwen in de werkzaamheid ervan, waarbij de klinische bevestiging slechts achteraf kwam. In een college voor een Amerikaans publiek verklaart hij zijn overgang van de onbevredigende hypnosetechniek naar de vrije associatie vanuit zijn vast geloof in de strikte determinering van het psychisme. Enigszins ironisch houdt hij zijn gehoor voor: "In dit stadium van radeloosheid klampte ik me vast

aan een *vooroordeel* waarvan de wetenschappelijke rechtvaardiging jaren later door C.G. Jung in Zürich en zijn leerlingen is aangetoond. *Ik moet zeggen dat het soms nogal nuttig is vooroordelen te hebben*" (Freud, 1910*a*: 38, onze cursivering).

Alvorens echter dieper in te gaan op Freuds definitie willen we even stilstaan bij de ontstaansgeschiedenis. Klassiek worden daarbij twee elementen naar voren geschoven.

Het eerste element vindt zijn oorsprong in Freuds persoonlijke leven, meer bepaald in zijn passie voor de literatuur. Op dertienjarige leeftijd ontmoet de jonge Freud immers voor het eerst een auteur in wiens geschriften hij zich volledig onderdompelt – de Joodse journalist en criticus Juda Löw Baruch, beter bekend als Ludwig Börne (1786-1837). Hoewel hij – in tegenstelling tot Freud – kiest voor het pad van de assimilatie, zal hij een voorvechter zijn en blijven van vrijheid en mensenrechten (Ballin, 1996).[3] Naast de werken van Heinrich Heine vormt het oeuvre van Börne dus een andere grondende referentie naar de joodse literatuur waar Freud gebruik van maakt. Eén van Börnes geschriften draagt immers de titel: "Die Kunst, in drei Tagen ein Originalschrifsteller zu werden" (Börne, 1964: 137-139). Met andere woorden: hoe kan ik in drie dagen een origineel schrijver worden? Het is bedoeld als ironische repliek op de toenmalige (?!) mode om zich op een snelle manier tot expert te maken in een of andere materie. De concrete methode, die in de laatste lijnen van zijn tekst uit de doeken wordt gedaan, luidt als volgt: "En hier volgt de beloofde nuttige les. Neem enkele vellen papier en schrijf drie dagen achtereen, zonder bedrog of huichelarij, alles op wat u te binnen schiet. Schrijf wat u van uzelf denkt, van uw vrouwen, van de oorlog met de Turken, van Goethe, van het strafproces tegen Fonk, van het Laatste Oordeel, van uw meerderen – en wanneer de drie dagen voorbij zijn, zult u heel versteld staan over alle nieuwe, ongehoorde gedachten die u hebt gehad. Zo wordt men in drie dagen een origineel

3. Freud had eveneens zijn naam veranderd (via de inkorting van *Sigismund Schlomo* tot *Sigmund*), en hij zal evenzeer (op een radicale manier) de religieuze joodse praktijken achter zich laten. Hij situeert zich dus duidelijk binnen een tendens van secularisering en progressief denken. In grote tegenstelling tot Börne – die zich liet opnemen in de protestantse kerk (Grootaers, 1996: 108) – zal hij echter nooit zijn identiteit als Jood opgeven of zelfs maar ter discussie stellen, wel integendeel: telkens als iemand hem op dit punt negatief benadert en hem aldus in een lastig parket brengt, zal Freud met des te meer assertiviteit verkondigen dat hij joods is en blijft. De grondslag hiervoor valt wellicht te zoeken in een voor Freud onbegrijpelijk verhaal van zijn vader. Die vertelde zijn zoon immers dat een christen hem eens toesnauwde "Jood, van de stoep af!", ondertussen zijn muts afsmijtend. Sigmunds vader stapte inderdaad gewoon van de stoep af en raapte zijn muts op (Gay, 1989: 22).

schrijver!" (Börne geciteerd in Freud, 1920*b*: 197). Het is in zekere zin een historische voorloper van de surrealistische *écriture automatique*.

Het is frappant dat dit het enige boek is uit Freuds adolescente periode dat diens overstap naar de volwassenheid *overleeft* en een plaats krijgt in de bibliotheek van de volwassen Freud. In deze geschiedenis is er bovendien op meerdere niveaus enige ironie in het spel. Freud zelf was deze oorsprong van zijn methodiek immers compleet vergeten, met dien verstande dat niet dit geschrift, maar andere teksten van dezelfde auteur geregeld in zijn hoofd opdoken: ook daar verscheen dus de vrije associatie, middels de verschuiving. Degene die hem op die vergeten tekst attent maakte, was Sándor Ferenczi – die net de geschiedenis van de psychoanalyse zal ingaan als degene die op een radicale manier de psychoanalytische techniek ondervraagt. Het is daarbij trouwens opvallend dat zijn aanvankelijke zoektocht binnen de zogenaamde actieve techniek de vrije associatie helemaal niet van de troon stoot, maar daarentegen net de bekommernis heeft te ondervragen hoe er iets van de drift kan verschijnen op het niveau van de vrije associatie (Ferenczi, 1919, 1921). De eerste gevalstudie die hij in dit licht bespreekt betreft een hysterische vrouw die weliswaar met heel veel ijver de analytische regel volgt, maar waarbij de vooruitgang in de kuur toch stokt (Ferenczi, 1919). Ferenczi probeert enkele dingen uit, tot haar houding op de divan hem frappeert. Na enige tijd verbiedt hij haar deze houding (waarbij ze haar benen kruiste) in te nemen, met een verpletterend effect: in de daaropvolgende sessies lijdt ze aan een quasi ondraaglijke fysieke en psychische agitatie, maar waarbij er volop fantasma's beginnen opduiken die verband houden met haar kindertijd en de traumatische omstandigheden die een rol speelden in haar ziekte. Eén van Ferenczi's conclusies luidt dan ook: "Ces activités [onder andere de houding of handelingen op de divan] qu'on pourrait supposer inoffensives sont en effet susceptibles de devenir le refuge de la libido débusquée par l'analyse de ses investissements [...]" (*Ibid.*: 20). Ferenczi's bedoeling is dus om de libido op zo'n manier te benaderen dat het corresponderende materiaal kan opduiken in de associaties van de analysant. Ondanks Freuds latere kritische bemerkingen, zal hij dit onderzoek aanvankelijk wel degelijk steunen. Tegelijk tonen hun respectieve demarches de verschillen én risico's, waar de invalshoek van Ferenczi ultiem uitloopt in een illusie dat alles kan én moet gezegd worden – desnoods door over te gaan tot de act (met de beruchte kusmethode, mutuele analyse,...). Maar met deze

opmerking over drift en genot loopt onze uitwerking vooruit op het vervolg.

Het tweede element uit de ontstaansgeschiedenis grondt zich in Freuds klinische praktijk en situeert zich op de overgang van de hypnocathartische methode naar de psychoanalyse. Men verwijst daarbij steevast naar de uitspraak van één van zijn patiëntes uit de *Studies over hysterie*, Emmy von N, met haar bijtend commentaar: "Laat mij toch spreken!" (Freud, 1895*d*). Desalniettemin is er wel wat meer te zeggen over deze vroege oorsprong.

Nauwelijks had Freud zich de methode van Breuer eigen gemaakt of hij verkende reeds nieuwe paden: Emmy von N is de eerste patiënte waarbij hij Breuers techniek gebruikt, maar hij stelt zich geenszins tevreden met het weg hypnotiseren van de ongewenste symptomen: gedreven door zijn weetgierigheid stelt hij bijkomende vragen naar de oorsprong.[4] Het is dat wat Emmy aanvankelijk overneemt. In de woorden van Freud: "Het is alsof zij zich mijn methode eigen heeft gemaakt en de schijnbaar ongedwongen en door het toeval geleide conversatie gebruikt als aanvulling op de hypnose" (*Ibid.*: 94). Tegelijk eist ze echter haar eigen manier van spreken op. Als Freud weer eens iets wil weten, dient ze hem van repliek: "Nu zei ze kregelig dat ik niet altijd moest vragen waar dit en dat vandaan kwam, maar dat ik haar moest laten vertellen wat zij mij te zeggen had. Ik ga hierop in en zij vervolgt prompt: [...]" (*Ibid.*: 101) – wat de geboorte van de vrije associatie inluidt. Lacan becommentarieert: "À recueillir l'effet de signifiant dans le discours de l'hystérique, il a su le faire tourner de ce quart de tour qui en fait le discours analytique" (Lacan, 1972-1973: 41). Wat overigens in het oog springt is niet alleen dat niet de vraag naar het verleden primair is – op een paradoxale manier is er geen therapie die dichter op het heden zit dan de psychoanalytische kuur –, maar ook dat het geheel onmiddellijk binnen een bepaalde verhouding, een overdracht te situeren valt.[5]

---

4. Freud omschrijft het zelf als zijn eerste experiment met Breuers methode (Freud, 1895*d*: 86, 332). Toch werd die ook sterk beïnvloed door Bernheim, zodat de uiteindelijke methodiek eerder een combinatie van beide is (Geerardyn, 1993).

5. In tegenstelling tot het gangbare vooroordeel dat je bij een analyticus over je verleden (en enkel daarover) moet spreken, komt dit verleden (net zoals de *toekomst*dromen, -verlangens en dergelijke meer) slechts aan bod via wat er in de *actualiteit* van de vrije associatie en overdracht opduikt: "zeg me wat je *nu* te binnen valt". Dit element, met name dat men voeling houdt met het reële heden, beschouwt Freud als één van de belangrijke voordelen van de methode van de vrije associatie. Daarnaast wijst hij op het feit dat deze methode de minste dwang impliceert, geen aspect van de neurose over het hoofd ziet en verhindert dat de analyticus zijn eigen verwachtingen oplegt (Freud, 1925*d* [1924]).

Dit laat ons toe om een sprong te maken in de tijd, namelijk naar Freuds artikel over de "Dynamiek van de overdracht" uit 1912. Vrije associatie en overdracht blijken er nauw verweven, meer in het bijzonder in de vorm van een overdrachtsweerstand. Hij schrijft: "Het is immers een ervaring die zo vaak als wij wensen bevestigd kan worden, dat wanneer de associaties van een patiënt het laten afweten, men de stagnatie steeds kan verhelpen door te verzekeren dat hij thans beheerst wordt door een inval die zich met de persoon van de arts bezighoudt, of iets dat verband met hem houdt. Zodra men deze verklaring heeft gegeven, is de stagnatie uit de weg geruimd of heeft men de situatie van het uitblijven van de invallen veranderd in die van het verzwijgen daarvan" (Freud, 1912*b*: 75). Verderop in zijn tekst beschrijft hij dit verspringen van de associaties onder invloed van de weerstand op een manier die regelrecht uit de *Studies over hysterie* komt – de fameuze drieledige organisatie van het psychisch materiaal (Freud, 1895*d*: 336) – en verwijst hij voor het eerst naar de psychoanalytische grondregel.

Het is op dit punt dat we trouwens opnieuw de analysante kunnen vervoegen waarover we het hoger hadden. Want ondanks haar aanvankelijke waarschuwing dat ze sowieso zaken ging achterhouden, had ze zich toch geëngageerd in de analyse. En heel wat later dook het vraagstuk natuurlijk opnieuw op, eigenlijk via de manier die Freud beschreef. Tijdens een bepaalde sessie viel er plots een onverwachte stilte. Toen ik haar na enige tijd vroeg wat haar bezighield, antwoordde ze me dat ze aan iets onbelangrijk had gedacht, namelijk de vraag of de planten in mijn praktijk echte planten waren of valse. Waarna ze opnieuw in een stilte verviel... om enige ogenblikken later zelf te verder te gaan: ze hoopte immers dat bepaalde gedachten die door haar hoofd zweefden niet teruggingen op echte herinneringen, maar vals waren, gewoon een soort fantasieën. Dat zou het minder confronterend maken. Tot slot kwam ze met enige moeite tot het besluit dat de gedachten, die gingen over bepaalde handelingen die een jonge man met haar gedaan had en waarvan ze had genoten, effectief herinneringen uit haar kindertijd waren. Het verspringen van de associaties illustreert de verwevenheid met de overdracht.

Freud zal deze verhouding tussen vrije associatie en overdracht benaderen vanuit de oppositie van actief en passief. Zolang de vrije associatie functioneert, is er een zich passief overleveren aan wat er oprijst – waarvoor hij de metafoor gebruikt van de treinreiziger: "Gedraagt u zich zoals bijvoorbeeld een reiziger die aan het raam van een treinwagon zit en aan iemand die bij het gangpad zit beschrijft hoe

vóór zijn ogen het uitzicht verandert" (Freud, 1913*c*: 118). Deze metafoor maakt overigens onmiddellijk duidelijk dat men in de analyse spreekt ten aanzien van iemand anders en dat de passiviteit waarvan sprake dus ook in verhouding tot de Ander staat. Als een analysant op een bepaald ogenblik niet kan starten met de vrije associatie zal Freud dit van hieruit (dus zonder enig betekenaarsmateriaal) interpreteren als een verzet tegen een passieve homoseksuele ingesteldheid ten aanzien van de analyticus. De overdracht is dan ook het actieve element wat er voor zorgt dat de analysant niet louter alles overneemt van de analyticus, maar de figuur van de analyticus zelf vormgeeft – op basis van belangrijke personen uit zijn verleden (Freud, 1940*a* [1938]: 112).[6] Het geeft daarbij enerzijds een kleuring aan het spreken dat onderwerp is van de analyse (in de positieve overdracht) en verhindert of blokkeert het spreken anderzijds (in de negatieve overdracht).

Het spreekt voor zich dat deze oppositie, hoe intrigerend ook, nuance behoeft. Zo kan men zich de vraag stellen of het uitspreken van de opduikende gedachten niet op zich reeds een actieve houding van het subject vergt – in verschil met de psychoticus die op sommige momenten werkelijk en heel dwingend gesproken *wordt* door zijn onbewuste inhouden en er aldus passief aan overgeleverd is. Het is in dit licht interessant om oor te hebben voor de diverse manieren waarop de analysanten zelf de procedure van de vrije associatie verwoorden: "alles eruit smijten", "het er uit moeten wringen", "zich laten leeglopen tijdens de sessie", "zich overgeven aan het spreken", "zich onderwerpen aan de regel van de vrije associatie",... even zovele omschrijvingen van het spreken die een fantasmatische verhouding reveleren.

We kunnen op dit punt trouwens antwoorden op de vraag waarom haar expliciete waarschuwing dat ze niet alles wou zeggen in haar geval geen beletsel was voor het aanvangen van de analytische kuur. De regel van de vrije associatie is immers niet zozeer een soort moraal die het subject dwingend wordt opgelegd – met alle impasses van het genot van het Boven-Ik van dien.[7] Lacan stipt in zijn twintigste

6. We kunnen hierbij trouwens verwijzen naar de reeds vermelde *geboorte* van de vrije associatie bij Emmy von N: de vrije associatie vindt er immers haar oorsprong in het *actieve* verzet jegens Freud.

7. Clavreul zal zich zeer heftig verzetten tegen de neiging van een aantal leerlingen van Freud en Lacan om beschrijvende uitspraken om te vormen tot voorschrijvende: "genees!", "geniet!",... (Clavreul, 1985). Hij geeft dan ook een zeer relativerende omschrijving van de vrije associatie: "La position du psychanalyste est 'antiprescriptive'. Elle s'énonce dans la règle fondamentale, c'est-à-dire dans une incitation à continuer à parler, mais surtout sans que l'analysant s'impose à lui-même des règles: celle de dire ce qu'il croit devoir dire, celle de taire

seminarie daaromtrent aan: "Rien ne force personne à jouir, sauf le surmoi, le surmoi c'est l'impératif de la jouissance – Jouis! C'est bien là que se trouve le point tournant qu'interroge le discours analytique" (Lacan, 1972-1973: 10). Het is daarentegen wel een procedure die de analysant zich op een strikt particuliere manier moet eigen maken, dient te subjectiveren binnen een overdrachtsverhouding. De *bedoeling/het doel* van de vrije associatie wordt misschien het best verhelderd door Lacans onderscheid tussen *aim* en *goal* in het elfde seminarie. Als hij zich de vraag stelt wat het doel is van de drift, maakt hij van de nuance van de Engelse taal gebruik om dit te verduidelijken: "*Aim* – quelqu'un que vous chargez d'une mission, ça ne veut pas dire ce qu'il doit rapporter, ça veut dire par quel chemin il doit passer. *The aim*, c'est le trajet" (Lacan, 1964: 163). Het *officiële* doel – wat dan eerder verwoord wordt door "goal" ("alles zeggen!" in onze context) – kan daarbij niet bereikt worden, maar doorheen het afgelegde traject in de kuur wordt iets zichtbaar van het object *a*.[8] Doorheen de *omgang met* de vrije associatie op zich en het traject dat daarbij wordt afgelegd, verschijnt er dus iets van het subject, diens verhouding tot drift en genot. Vandaar ook Freuds bemerking dat elke analysant in bepaalde fases van de kuur afwijkt van deze algemene regel. In die zin is het in het geheel niet zeker dat ze me op dat moment alles heeft verteld – wellicht niet, gezien dit structureel onmogelijk is. Het duidde echter wel op een andere positionering binnen de overdracht – waarbij ze ondertussen zichzelf durft toe te geven dat er een bepaald verlangen is om te komen, om zich open te stellen naar een man toe – opening die trouwens ook in haar leven zelf effecten sorteert.

Ik sprak daarnet over de merkwaardige onveranderlijkheid van Freuds omschrijving van de vrije associatie en ik wil dan ook op één element dieper ingaan. Telkens wanneer Freud de definitie hanteert in een klinische context specifieert hij een aantal mogelijke vluchtwegen van de analysant: men vermeldt iets niet omdat men het gevoel heeft dat het het spreken verstoort, dat het niet aangenaam is, onbelangrijk, enzovoort. Wat hierbij opvalt is dat Freud op die manier de problematiek van lust en onlust een prominente rol toekent in het proces van de

---

ce qu'il croit devoir taire" (*Ibid.*: 218). Deze benadering is echter helemaal geen gemakkelijkheidsoplossing, wel integendeel. Elders benadrukt hij dat de regel van de vrije associatie in de allereerste plaats een ongelooflijk engagement van de analyticus impliceert: hij aanvaardt om de analysant tot het einde te beluisteren en daarbij de kuur in handen te nemen op een manier dat dit mogelijk wordt (Clavreul, 1987).

8. In het geval van de drift zou dat dan de biologische reproductie zijn.

vrije associatie: het is net omdat het onaangenaam is dat men het moet zeggen. Wat niet wegneemt dat sommige analysanten onplezierige gedachten uitspreken om de analyticus te plezieren met het geleverde werk. Een verschil met verstrekkende repercussies, zoals André Albert aanstipt: "Division instaurée entre une exigence particulière, *dire le déplaisant*, et le risque inhérent à toute communication du fantasme ou ses rejetons, *déplaire en disant*" (Albert, 1976:71).

Het is op deze problematiek van lust en onlust dat we botsten in onze praktijk, meer bepaald daar waar er doorheen het spreken een bepaald genot verschijnt dat niet louter te vatten is in het spel van betekenaars, en dit op diverse manieren: omdat er een bepaalde ervaring zich herhaalt die op bewust niveau als onlustvol verschijnt, of net omdat het spreken zelf genotvol is en vandaar elke bewerking stillegt.

Het genot in het spreken: nog, nog...!

Een man merkt tijdens de sessie op: "Ik heb een computerverslaving en niemand wil het weten! Het is te zeggen: ze zeggen dat soms wel, maar zomaar, zonder dat het hun werkelijk raakt! Als ik studeerde waren de computerspelletjes zogenaamd een intermezzo, maar in werkelijkheid was het omgekeerd". En hij heeft gelijk: zijn leven draait om de spelletjes op zijn computer: hele nachten wijdt hij daaraan en ook overdag komt hij tot weinig anders. Het enige andere onderwerp in zijn spreken betreft een ex-vriendin die hij maar niet kan loslaten... omdat hij het eigenlijk niet wil – los van de overdonderende evidentie van de breuk. Zijn omgeving heeft daar wel wat commentaar op, maar laat hem *in se* aan zijn lot over. Het is echter de eerste keer in de bijna twee jaar analyse, dat hij beide als een probleem voor hemzelf naar voren schuift. Het plakken aan de computer is een genot dat hem meer en meer begint dwars te zitten. Hij spreekt er ook niet graag over. Lacan (1972-1973: 57) stelt daarover in *Encore*: "La jouissance... on la refoule parce qu'il ne convient pas qu'elle soit dite et ceci pour la raison justement que le dire n'en peut être que ceci – comme jouissance elle ne convient pas". Hij bekent daarenboven dat hij wel vaak over zijn ex-vriendin sprak, maar dat dit vooral een manier was om haar op een illusoir niveau te behouden, om het gevoel te behouden dat er een band was tussen hen.[9] En inderdaad

9. Wat overigens wel meer gebeurt: ook een andere jongeman getuigde, wanneer hij de analytische arbeid na een onderbreking weer opnam, dat de eerste periode meer in het licht had

getuigde heel zijn spreken en handelen van de onmogelijkheid om los te komen van de ander, van een object *tout court* – in laatste instantie teruggaand op zijn moeder voor wie hij als te verzorgen klein kind nog steeds alles betekent – althans dat is zijn overtuiging. Zijn onmogelijkheid uit zich heel concreet in de dagdagelijkse irritaties met betrekking tot de afspraken, die hem altijd noodgedwongen weghalen van zijn computer (en dus komt hij vaak met tegenzin spreken), in zijn manier van verschijnen (op een bepaald ogenblik gewoon op pantoffels die hij ook thuis draagt), in zijn manier van de divan te gebruiken als een "gemakkelijke zetel in de living",... het uit zich overigens ook rechtstreeks in zijn spreken, waar hij de oorspronkelijke woorden heel vaak vervangt door de betekenaar "dingezzen": hij "dingezt" van alles in zijn leven en is telkens verwonderd als ik niet begrijp wat hij daarmee bedoelt en hem vraag om dit nog eens in andere bewoordingen uit te leggen. Het is voor hem immers de betekenaar bij uitstek die in een soort samenklontering iets van het oorspronkelijk genot vasthoudt en in dit opzicht weerstand biedt aan het onzekere parcours van de altijd verschuivende én begrenzende betekenaarsketen.[10]

De vraag stelde zich voor mij wat er voor hem eigenlijk op het spel stond en hoe ik – voorbij de tijd die men aan het subject moet laten om iets te bewerken – kon vermijden dat de analyse zelf medeplichtig werd aan het genot van het subject. *In concreto* probeerde ik deze medeplichtigheid te vermijden door sporadische interventies in zijn verhouding ten aanzien van objecten. Als hij papiertjes mee had om alles mooi voorbereid te kunnen zeggen dan verwees ik hem insisterend terug naar de vrije associatie, terwijl ik tegelijk wel vroeg om die papiertjes op het einde van de sessie wel telkens bij mij achter te laten. Een andere kleine, maar opvallende trek was zijn gewoonte om steeds een flesje water mee te hebben, waarvan hij uiterst zelden dronk, maar die hij wel halsstarrig bleef vasthouden tijdens de sessie – om ermee te spelen, zich erdoor te laten afleiden,... Het zou vanuit een andere visie op bijvoorbeeld het belang van het non-verbale of de lichaamstaal aanleiding kunnen zijn tot een interpretatie, wat we niet deden. Eerder volgden we het spel dat zich rond dat flesje water afspeelde, om hem op een bepaald moment te vragen om het flesje

gestaan van een poging tot behoud van het liefdesobject (door erover te spreken) en dat hij pas nu in staat was om een werkelijke rouw toe te laten.

10. In die zin betreft zijn spreken eerder Lacans notie van *lalangue*. Het bepalende van dit oorspronkelijk genot in de taal uit zich bij hem wellicht ook in de naamgeving – waar zijn naam een deel is van de naam van zijn moeder.

gewoon opzij te leggen tijdens de sessie – wat hij met enige verwondering ook deed. Ondertussen is het zo dat hij af en toe vergeet om zijn flesje water na de sessie terug mee te nemen. Zonder dat hij het ten volle beseft, laat hij zo via de analytische situatie een bepaald verlies toe – deze van de "jouissance inter-dite" (*Ibid.*: 108). Het is wellicht niet toevallig dat in dezelfde periode ook het spreken over zijn ex-vriendin verandert: voorbij de bekentenis dat hij over haar sprak om een band te kunnen houden, werpt hij me na een sessie toe dat hij sowieso over haar zal spreken (zelfs als het mij niet aanstaat), om er meteen zelf aan toe te voegen dat ik hem nooit heb verboden over haar te spreken. Ondertussen merkt hij op dat hij zo vasthoudend is ten aanzien van haar omdat hij schrik heeft nooit aan een andere vrouw te raken. Het stelt hem in staat om zijn blik op andere horizonten te richten, ook met betrekking tot zijn zogenaamde computerverslaving: in de daaropvolgende periode ruimt hij meer plaats in voor andere activiteiten die meer in een sociale context zijn ingeschreven.

We citeerden reeds enkele keren uit Lacans twintigste seminarie *Encore* en dit was niet zonder reden: doorheen het seminarie wikkelt er zich immers een rode draad af die een nauw verband onderhoudt met ons onderwerp. Het is frappant hoe vaak hij refereert naar zijn zevende seminarie: de vraag naar de ethiek van de psychoanalyse wordt wellicht niet toevallig hernomen in een seminarie dat over de liefde handelt. Bovendien komt hij terug op het vraagstuk van de macht en de suggestie binnen de analyse: "Il ne faut pas convaincre. Le propre de la psychanalyse, c'est de ne pas vaincre, con ou pas" (*Ibid.*: 50). Tegelijk staat hij geregeld stil bij het spreken in de analyse. Laat ons dus Freuds parcours hernemen aan de hand van enkele noties van Lacan.

Wat is zijn versie van de vrije associatie ten tijde van het twintigste seminarie? Hij plaatst zich vooreerst van in den beginne in de positie van analysant die merkt dat hij ergens niet van wil weten... en daar dieper op ingaat: "Je me suis aperçu que ce qui constituait mon cheminement, était de l'ordre du *je n'en veux rien savoir*. C'est sans doute ce qui, avec le temps, fait qu'encore je suis là" (*Ibid.*: 9). Verderop beschrijft hij de analytische situatie: "Il est bien évident que, dans le discours analytique, il ne s'agit que de ça, de ce qui se lit, de ce qui se lit au-delà de ce que vous avez incité le sujet à dire, qui n'est pas tellement [...] de tout dire que de *dire n'importe quoi, sans hésiter à dire des bêtises*" (*Ibid.*: 29). In het analytisch discours gaat het er niet zozeer om alles te zeggen dan wel om *om het even wat te zeggen,*

zonder te aarzelen om stommiteiten te zeggen. Het is een notie – "la bêtise" – waar hij veelvuldig naar terugkeert – en die een beslissende draai geeft aan Freuds oorspronkelijke vondst.[11] Hij vraagt zich af in welke mate het analytisch discours zich noodzakelijkerwijs ondersteunt middels de dimensie van de dwaasheid of domheid. Hoe daaruit te ontsnappen? Hij verbindt deze dimensie immers met het enige echte onderwerp van een analyse: de onmogelijke seksuele verhouding – vandaar dat men binnen de analyse, in tegenstelling tot de andere discours, de dwaasheid niet kan ontvluchten. We moeten dus de dwaasheid eren en voeden, niettegenstaande zich voeden deel uitmaakt van de dwaasheid. Hij verwijst daarbij naar de helse geschiedenis van de oude band met de voedende moeder (*Ibid.*: 19). We illustreerden dit in het voorgaande voorbeeld.

Een laatste klinisch voorbeeld benadert dit vanuit een andere invalshoek, waarbij niet het verondersteld zoete genot van de liefde op de voorgrond staat, maar daarentegen de haat die alles overwoekert. Het betreft een vijfendertigjarige reeds jaren depressieve, geïnhibeerde man die me komt consulteren met de klacht dat hij ondanks verwoede pogingen niet aan een vrouw raakt. Ook op het werk loopt het moeilijk: hij heeft een quasi absolute vrijheid in zijn job, maar komt tot geen enkel resultaat – als hij al op zijn werk geraakt. Vanaf het eerste gesprek wordt de overdracht sterk negatief gekleurd: hij is kwaad omdat ik niet op zijn vraag inga, en dus geen tips geef hoe hij aan een vrouw moet raken en bovendien valt hij met behulp van allerlei internetsites mijn werkwijze aan: hoe durf ik in deze huidige wetenschappelijke tijden nog zoiets verouderd als de psychoanalyse toepassen?! Hij berekent hoeveel geld ik al aan hem heb verdiend, dreigt ermee mij aan te klagen omdat hij na al die jaren nog geen stap vooruit is, hij verwijt me als ik een sessie moet onderbreken omdat ik ondanks mijn verlangen om te werken toch te ziek blijk,...

Desalniettemin blijft hij enkele jaren driemaal per week komen. Na enkele maanden vindt hij voor het eerst een vrouw waarmee hij een

11. Waar Freud zelf reeds waarschuwde tegen de gevaren van intellectuele reflectie tijdens de analytische arbeid, vinden we hier een andere formulering die het fameuze verwijt van Yarvispatiënten onderuithaalt: de opdracht luidt in zekere zin om net niet na te denken en zo dom mogelijk alles uit te spreken wat er in het hoofd opkomt. We zouden hierbij enigszins ironisch kunnen differentiëren tussen een noodzakelijke *domheid* (t.t.z. het annuleren van het bewuste reflecteren over wat men uitspreekt) en een onvermijdelijke *dwaasheid* – "bêtise" – waar in het spreken iets verschijnt van het genot. Dit laatste vat Lacan samen in de boutade: "Là où ça parle, çà jouit" (Lacan, 1972-1973: 104). Men heeft een kans om iets van die economie van het genot te zien via het analytisch discours, zij het op contingente wijze (*Ibid.*: 105).

relatie kan beginnen, maar geen haar op zijn hoofd dat eraan denkt om deze positieve verandering op conto van de analyse te schrijven. Zijn spreken kenmerkt zich door een sterke agressiviteit, wat ik probeer te dragen vanuit de schaarse elementen die hij me vertelt uit zijn geschiedenis. Daarin valt op hoe risicovol spreken voor hem als subject is: gewrongen tussen de liefde voor zijn moeder en een aantal aangename momenten bij zijn vader, leerde hij als kind van gescheiden ouders zeer snel dat de liefde van zijn moeder niet onvoorwaardelijk is – één positieve noot over de weekends bij zijn vader was voldoende voor zijn moeder om de zoon die ze zo liefhad met de grond gelijk te maken. Hij presenteert haar later een deel van de rekening door haar te achtervolgen met zijn onvermogen om keuzes te maken. In zijn eigen leven kan hij niets positiefs verdragen en elke schijn daarvan wordt vakkundig de grond in geboord.

Hoewel dus een aantal elementen uit zijn verhouding tot de Ander verschijnen doorheen de vrije associatie, roept dit toch vragen op, vermits in bepaalde periodes het genot in de agressiviteit elke bewerking onmogelijk lijkt te maken. Het is dan ook in dat licht dat we een tweetal episodes ter discussie willen stellen. Vooreerst de chronologisch laatste, met name de overgang naar de divan: waar men dit gewoonlijk hanteert om het begin van de eigenlijke analyse te markeren werd het in deze situatie gebruikt in een poging om een onwerkbare duale agressiviteit te vermijden. Het feit dat hij me letterlijk en figuurlijk in het vizier had stimuleerde de provocaties van zijn kant – waarbij het ook voor mij steeds moeilijker werd om een luisteren te behouden. Vandaar dan ook het voorstel om te spreken vanop de divan – in zekere zin misschien een "oneigenlijk" gebruik, maar wat wel weer een ander spreken mogelijk maakte.

Deze episode werd echter voorafgegaan door een gelijkaardige. Wanneer hij me immers op een bepaald ogenblik letterlijk maanden aan een stuk driemaal per week met de grond gelijkmaakte, waarbij ik telkens probeerde om de valkuilen te vermijden en een ontvankelijkheid te behouden, werd het me op een bepaald ogenblik toch te veel: op het einde van een sessie weigerde ik dan ook zijn geld, met de woorden dat ik wou betaald worden voor een analytische arbeid, maar niet voor een scheldpartij en vermits de voorbije sessie niets met analyse te maken had maar alles met een scheldpartij, wou ik zijn geld niet. Volgende keer zouden we verder werken. Zijn reactie was er een van perplexiteit: hij insisteerde herhaaldelijk om toch te kunnen betalen, maar ik bleef even categoriek bij mijn standpunt: zijn geld kon hij houden en volgende keer zouden we de arbeid verderzetten.

Het was dan ook voor het eerst dat hij in een volgende sessie rechtstreeks inging op wat er in de vorige was gebeurd. Wat had hij dan wel gedaan om mijn reactie te rechtvaardigen, zo luidde zijn vraag? De vraag naar de eigen implicatie dook voor het eerst op.

Zonder al te miraculeuze effecten waren het dus toch twee interventies die een klinisch werk mogelijk hielden voor het subject. Wat is echter het effect van al dat spreken in het analytisch discours, van dit *dire n'importe quoi, sans hésiter à dire des bêtises*? Lacans antwoord in *Encore* is even bondig als verrassend: "Effet tangible, que dire n'importe quoi – consigne même du discours de l'analysant – est ce qui mène au Lustprinzip, ce qui y mène de la façon la plus directe, [...]" (*Ibid.*: 77). Het lijkt een verrassend antwoord, vooral in het licht van Freuds aansporing om zeker ook de onlustvolle voorstellingen mede te delen, maar het vindt zijn verklaring in de balans van plezier en genot die de analyse kan raken – waarbij er door en doorheen het spreken in de vrije associatie en de arbeid die dit onvermijdelijk vergt opnieuw een ruimte kan geschapen worden voor het plezier en het subject de greep van het genot wat losser kan maken. Het is dan ook in dit licht dat Lacan de mogelijkheid om zich in zekere mate tot het lustprincipe te verhouden het beste certificaat van intelligentie noemt, vermits het de valstrik van het genot vermijdt. Dat was ook het geval voor de laatste man: hoewel de analyse werd onderbroken door gewijzigde werkomstandigheden slaagde hij er ondertussen wel in een plezier toe te laten.

"Zo (zei de dokter). Und nun kunnen wij wellicht aanvangen, ja?"
(Roth, 1999: 284)

Komen we tot een besluit, of beter gezegd, tot enkele voorlopige slotbemerkingen. Het startpunt van mijn zoektocht was de vaststelling uit de klinische praktijk dat er heel wat meer mee circuleert doorheen het spreken van de analysanten dan louter betekenaars – en de daaraan gekoppelde vraag welke positie daartegenover in te nemen. Het zette aan tot een ondervraging van de vrije associatie als fundamenteel element van de psychoanalytische praxis. Deze psychoanalytische grondregel benoemde Freud bovendien als "het contract" binnen de kuur – zonder daar al te moraliserende consequenties aan te koppelen vermits hij ervan uitging dat elke analysant per definitie contractbreuk pleegt en dat net diens particuliere omgangsvorm daarmee iets reveleert van diens verhouding tot genot en plezier. De vraag stelt zich welke taak de analyticus hierbij heeft. Lacan antwoordt daarop: "[...]

la première des choses que nous ayons à faire, c'est de partir de ceci, que nous sommes là en face d'un dire, qui est le dire d'un autre, qui nous raconte ses bêtises, ses embarras, ses empêchements, ses émois, et que c'est là qu'il s'agit de lire quoi? – rien d'autre que les effets de ces dires" (Lacan, 1972-1973: 45).

Het is ondertussen duidelijk dat het daarbij ook de verantwoordelijkheid is van de analyticus opdat dit spreken zou kunnen plaatsvinden. Hij dient een positie in te nemen opdat dit proces steeds verder kan gedragen worden: *Encore et encore* – niet in de illusie dat het subject ooit het laatste woord zal kunnen uitspreken, wel om in zijn act iets te belichamen (un-corps) dat ook de ommezijde van de betekenaar, het genot, kan laten verschijnen, opdat het bewerkbaar wordt. Dit is een act van liefde en het is dan ook geen toeval dat Lacan deze nieuwe wending aan de vrije associatie geeft in een seminarie waar hij niet alleen veelvuldig verwijst naar zijn seminarie over de ethiek, maar waar bovendien het thema van de liefde een centrale plaats krijgt.

Free Association: Talk!... and the Other Side?

Summary: In this article the author tries to problematize and to specify the place of free association within the psychoanalytic cure: this (free?) talking is fundamental to the psychoanalytic method. The starting point is the investigation of some problems in clinical practice, where the drive or *jouissance* appears in the act of speaking (or in the refusal to talk) – beyond the dimension of the signifier. This is the background for an investigation of the works of Freud and Lacan. First we try to specify the origin of the technique in Freud's works. Then we focus on Lacan's reworking: from "saying everything" to "say whatever comes to mind, say stupid things without hesitation". The advantage of the latter is that it clarifies the connection between talking and the economy of pleasure or *jouissance*. This provides an opportunity to answer our questions in a new way. The accent shifts to the ethics of psychoanalysis and to the psychoanalytic act.

Key words: Free Association, Fundamental Rule, Talking versus Drive and *Jouissance*.

Bibliografie

[A. Albert] (1976), "Le plaisir et la règle fondamentale", *Scilicet*, nos. 6/7, pp. 67-80.

B.E.M.H.H. Ballin (1996), "Een document van Duitse cultuur in ballingschap", *Börne Brevier*, Tilburg, Syntax Publishers, pp. 7-12.

L. Börne (1964), *Börnes Werke in zwei Bänden. Erster Band*, Berlin & Weimar, Aufbau-Verlag.

J. Clavreul (2007 [1985]), "Les enjeux de la psychanalyse: une éthique du sujet", *L'homme qui marche sous la pluie. Un psychanalyste avec Lacan*, Paris, Odile-Jacob, pp. 207-223.

J. Clavreul (2007 [1987]), "La règle fondamental n'est pas la Loi", *L'homme qui marche sous la pluie. Un psychanalyste avec Lacan*, Paris, Odile-Jacob, pp. 225-227.

J.-L. Donnet (1995), *Surmoi. Le concept freudien et la règle fondamentale. Tome I*, Monographies de la "revue française de psychanalyse", Paris, PUF.
S. Ferenczi (1919), "Difficultés techniques d'une analyse d'hystérie", *Psychanalyse III*, Paris, Payot, pp. 17-23.
S. Ferenczi (1921), "Prolongements de la 'technique active' en psychanalyse", *Psychanalyse III*, Paris, Payot, pp. 117-133.
S. Freud & J. Breuer (1895*d*), *Studies over hysterie*, *Klinische Beschouwingen 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1993.
S. Freud (1909*d*), "Opmerkingen over een geval van dwangneurose ('De Rattenman')", *Ziektegeschiedenissen 5*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1989, pp. 9-95.
S. Freud (1910*a*), "Over psychoanalyse – vijf colleges", *Inleiding tot de psychoanalyse 4*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1991, pp. 9-66.
S. Freud (1912*b*), "Dynamiek van de overdracht", *Klinische Beschouwingen 4*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1992, pp. 69-84.
S. Freud (1913*c*), "Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek I: Over het inleiden van de behandeling", *Klinische Beschouwingen 4*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1992, pp. 101-128.
S. Freud (1920*b*), "Over de voorgeschiedenis van de analytische techniek", *Klinische Beschouwingen 4*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1992, pp. 191-198.
S. Freud (1923*a*), "'Psychoanalyse' en 'libidotheorie'", *Werken 8*, Amsterdam, Boom, 2006, pp. 347-370.
S. Freud (1925*d* [1924]), "Zelfportret", *De Psychoanalytische Beweging 2*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1991, pp. 9-87.
S. Freud (1926*e*), "Het vraagstuk van de lekenanalyse. Gesprekken met een onpartijdige", *De Psychoanalytische Beweging 2*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1991, pp. 105-186.
S. Freud (1937*d*), "Constructies in de analyse", *Klinische Beschouwingen 4*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1992, pp. 267-283.
S. Freud (1940*a* [1938]), "Hoofdlijnen van de psychoanalyse", *Inleiding tot de Psychoanalyse 4*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1991, pp. 67-150.
P. Gay (1989), *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*, Baarn, Tirion.
F. Geerardyn (1993), *Freuds psychologie van het oordeel. Over het begin van de psychoanalyse*, Gent, Idesça.
C. Grootaers (1996), "Ludwig Börne (Juda Löw Baruch). Een biografische schets", in B.E.M.H.H. Ballin (1996), *Börne Brevier*, Tilburg, Syntax Publishers, pp. 105-110.
J. Lacan (1966 [1957]), "Le séminaire sur 'la lettre volée'", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 11-61.
J. Lacan (1966 [1961]), "La direction de la cure et les principes de son pouvoir", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 585-645.
J. Lacan (1973 [1964]), *Le Séminaire, Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
J. Lacan (1975 [1972-1973]), *Le Séminaire, Livre XX, Encore*, texte établi par J.-A. Miller, 1975, Paris, du Seuil.
Ph. Roth (1999), *Portnoy's klacht*, Amsterdam, Uitgeverij Maarten Muntinga.